

Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?

Praktische tips voor docenten

Inhoud

1. Introductie	3
2. Als docent aandacht besteden aan het thema seksualiteit	5
3. Een veilige sfeer creëren	7
4. Een vertrouwensrelatie tussen docent en leerlingen opbouwen	11
5. Ken jezelf als docent	16
6. Omgaan met situaties in de klas	18
7. Diversiteit	27
8. Wat kan de school doen?	37
9. Verantwoording	40
Referenties	42
Bijlagen	
1. Websites met tips en trucs voor docenten	44
2. Verder lezen... voor kinderen en jongeren	46
3. Verder lezen... voor ouder(s)/verzorger(s)	47
4. Stroomdiagram	48
5. Beschrijving doorgenomen documenten	49
Colofon	51

1. Introductie

Relaties en seksualiteit is een thema wat alle leerlingen bezighoudt en wat hoort bij de gezonde ontwikkeling van kinderen en jongeren. Als je als docent voor de klas staat kom je hier vroeg of laat een keer mee in aanraking. Voor de ene docent is het meer vanzelfsprekend om hierover in gesprek te gaan met leerlingen dan voor de andere docent. Dit document is bedoeld ter ondersteuning van docenten. Het is namelijk belangrijk dat docenten weten hoe ze met leerlingen in gesprek kunnen gaan over relaties en seksualiteit, als het thema ter sprake komt in de klas. Het is met name van belang om in de normale context van een lessituatie hierover in gesprek te kunnen gaan met leerlingen en niet alleen tijdens specifieke voorlichtingslessen over dit thema. Als docent kan je namelijk een belangrijke rol spelen bij de gezonde seksuele ontwikkeling van leerlingen, door hier aandacht aan te besteden in de klas.

In dit document worden praktische tips gegeven voor docenten over het lesgeven over relaties en seksualiteit. Het gaat hier om docenten in het (speciaal) primair onderwijs, (speciaal) voortgezet onderwijs en het mbo. Het kan zijn dat er bewust aandacht aan dit thema wordt gegeven tijdens de les, bijvoorbeeld tijdens een voorlichtingsles of tijdens een themaweek over relaties en/of seksualiteit. Het kan ook zijn dat het thema relaties en seksualiteit in een andere context

ter sprake komt, bijvoorbeeld doordat een docent leerlingen erover hoort praten en dit als aanknopingspunt gebruikt om met hen in gesprek te gaan. Het document is daarnaast bruikbaar voor hbo docenten die studenten opleiden die gaan werken in het onderwijs of de jeugdhulp. Hierbij kan worden gedacht aan de pabo, pedagogiek, lerarenopleiding pedagogiek en social work.

Seksuele opvoeding is allang niet meer een verantwoordelijkheid die alleen door ouders gedragen wordt. Ook voor het onderwijs is dit een belangrijk thema. In het onderwijs wordt steeds meer aandacht besteed aan relaties en seksualiteit en docenten spelen een belangrijke rol hierin. Kinderen en jongeren vinden tegenwoordig allerlei informatie over relaties en seksualiteit op social media en het is vaak lastig te achterhalen of deze informatie inhoudelijk klopt en hun een reëel beeld geeft van een gezonde seksuele ontwikkeling. Het is van belang dat seksuele opvoeding niet alleen via de (social) media plaatsvindt, maar dat het ook op scholen en in de jeugdhulp aan de orde komt. Dit helpt kinderen en jongeren namelijk bij het ontwikkelen van een positieve en gezonde kijk op relaties en seksualiteit en bij hun visievorming rondom seksuele normen en waarden.

De rol van de docent bij de relationele en seksuele opvoeding van leerlingen is steeds groter geworden. Om deze taak goed te kunnen vervullen is het van belang dat docenten over de benodigde competenties beschikken en voldoende

handvaten hebben om op een rustige en positieve wijze aan seksuele opvoeding te kunnen doen en te kunnen lesgeven over relaties en seksualiteit. De informatie in dit document is bedoeld om docenten hierbij te ondersteunen.

Leeswijzer

Hoofdstuk 1 is de introductie. In de hoofdstukken 2 t/m 7 wordt informatie voor docenten gegeven. Per hoofdstuk wordt er eerst algemene informatie gegeven over een specifiek onderwerp rondom het thema relaties en seksualiteit. Vervolgens wordt per hoofdstuk praktische informatie gegeven aan de hand van filmfragmenten, checklists, tips, factsheets, voorbeeldoefeningen en links naar informatieve websites. Hoofdstuk 8 gaat over randvoorwaarden die in het onderwijs nodig zijn, om het thema relaties en seksualiteit in het onderwijs te implementeren en om docenten te ondersteunen bij de uitvoering hiervan. Hoofdstuk 9 bevat de verantwoording van het onderzoek. De informatie in dit document is gebaseerd op een analyse van Nederlandse onderwijsmaterialen die informatie bevatten over lesgeven over relaties en seksualiteit. Dit zijn o.a. documenten voor (toekomstige) docenten over seksuele

vorming in het onderwijs en docentenhandleidingen van lesprogramma's over dit thema. In de verantwoording (H9) staat beschreven op welke wijze deze informatie is verzameld en geanalyseerd.

Er zijn daarnaast voorbeelden opgenomen uit het project 'Safeguarding young people in care'. In dit project is onderzocht op welke wijze professionals in de jeugdzorg begeleiding kunnen bieden bij seksuele opvoeding van jeugdigen in de residentiële zorg en pleegzorg. Er blijken veel overeenkomsten te zijn tussen de begeleiding van deze specifieke groep jeugdigen en het lesgeven over relaties en seksualiteit in het (speciaal)primair onderwijs, (speciaal)voortgezet onderwijs, mbo en hbo. De voorbeelden die toepasbaar zijn in de onderwijssetting, worden daarom in dit document besproken en waar relevant wordt verwezen naar de Safeguarding website.¹

1 <http://www.amsterdamuas.com/safe/lecturers/lecturers.html>

2. Als docent aandacht besteden aan het thema seksualiteit

Dit hoofdstuk geeft algemene informatie voor docenten die voor het eerst in aanraking komen met het thema relaties en seksualiteit in de klas. Meer ervaren docenten kunnen dit hoofdstuk overslaan. Klik [► hier](#) om direct naar het volgende hoofdstuk te gaan.

Het thema relaties en seksualiteit is voor veel mensen spannend om over te praten. Dit geldt zowel voor kinderen en jongeren als voor docenten, men moet vaak eerst een drempel over om over dit thema in gesprek te gaan. Het is belangrijk om als docent rekening te houden met deze gevoeligheid, zowel bij de voorbereiding als tijdens de uitvoering van de les.

In de voorbereiding van lessen over relaties en seksualiteit is het goed om samen met collega-docenten na te denken over wat het doel is van de lessen. Wat wil je precies bereiken? Leg de lat hierbij niet te hoog en zorg voor haalbare lesdoelen. Je kunt niet van leerlingen verwachten dat ze na één les een gedragsverandering doormaken. Probeer de nadruk te leggen

op het overbrengen van basiskennis, het bespreekbaar maken van het gevoelige thema en het motiveren van leerlingen om kritisch na te laten denken over hun normen en waarden rondom relaties en seksualiteit.²

Het kan daarnaast helpen om extra achtergrond informatie door te nemen, om zo met een goed voorbereid gevoel voor de klas te kunnen staan. Denk hierbij aan achtergrondinformatie over biologische processen gerelateerd aan seksualiteit, zoals kennis over de werking van hormonen en geslachtsorganen, kennis over voortplanting en zwangerschap en informatie over voorbehoedsmiddelen ter voorkoming van soa's en zwangerschap.³ Het is niet erg om als docent niet alles te weten. Als leerlingen vragen stellen waar je geen antwoord op weet als docent, kan je leerlingen deze informatie ook zelf online laten opzoeken. Dit kan bijvoorbeeld door een interactieve zoekopdracht in het lesprogramma in te passen, waarin de leerlingen zelf op zoek gaan naar antwoorden.⁴

2 Belling et al., 2004; Luts & Oomen, 2016; Tuk & Neef, 2015

3 Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; RutgersWPF, 2012; Timmermans, 2007

4 Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

Tijdens de uitvoering van lessen over relaties en seksualiteit is het goed om extra aandacht te besteden aan een aantal algemene didactische vaardigheden. Het gaat hierbij om vaardigheden die te maken hebben met klassenmanagement en groepsdynamica: het creëren van een veilige sfeer in de klas, het kunnen leiden van discussies en jeugdigen kunnen aanzetten tot kritisch nadenken.⁵

TIPS - Lesgeven over relaties en seksualiteit voor beginnende docenten

- Besteed in de voorbereiding aandacht aan het doel van de les. "Wat wil je precies bereiken?"
- Leg de lat niet te hoog en zorg voor haalbare lesdoelen.
- Neem achtergrondinformatie over seksualiteit door.
- Besteed voldoende aandacht aan algemene didactische vaardigheden; klassenmanagement en groepsdynamica.

5 Belling et al., 2004; Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; Dankmeijer & Bron, 2014; Luts & Oomen, 2016; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Mouthaan, 2014; Timmerman, 2009; Timmermans, 2007

3. Een veilige sfeer creëren

Een veilige sfeer is in het algemeen belangrijk in de klas. Dit geldt ook voor het thema seksualiteit.

Het zorgen voor een veilige sfeer is een van de belangrijkste zaken als het gaat om lesgeven over relaties en seksualiteit. In verschillende docentenhandleidingen wordt dit als essentieel benoemd.⁶ Het zorgen voor een veilige sfeer in de klas begint al bij de lesvoorbereidingen en tijdens de les kan de docent hier een actieve rol in spelen.

Voorafgaand aan de les kunnen een aantal praktische voorbereidingen worden getroffen die bijdragen aan het creëren van een veilige sfeer. Dit kan door goed na te denken over de timing waarop de les over relaties en seksualiteit wordt gegeven, de keuze van de ruimte en de fysieke indeling van het klaslokaal. Het heeft qua timing de voorkeur om een les over relaties en seksualiteit halverwege of aan het einde van het schooljaar in te plannen, omdat de leerlingen en docent elkaar dan al goed kennen. Bij de keuze van een klaslokaal

of ruimte waarin les wordt gegeven over relaties en seksualiteit is het goed om een ruimte te kiezen waarvan zeker is dat er ongestoord en zonder onderbrekingen les gegeven kan worden. Voor de fysieke indeling van het klaslokaal is het prettig om de stoelen in een kring of u-vorm te plaatsen.⁷

Tijdens de les kan er een veilige sfeer gecreëerd worden door het maken van heldere afspraken. Deze afspraken kan de docent eventueel in samenspraak met de leerlingen maken. Het is hierbij belangrijk dat de docent erop toeziet dat de afspraken worden nageleefd, om zo de veiligheid te waarborgen. Het is daarnaast van belang dat er een vertrouwensrelatie bestaat tussen de docent en de leerlingen (➤ zie **hoofdstuk 4**).

6 Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; Dankmeijer & Bron, 2014; Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Meier, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Oosten, 2011; Timmerman, 2009; Timmermans, 2007; Tuk & Neef, 2015

7 Ausema & Janssens, 2015; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Pijpers, Pardoën, Ohlrichs & Doef, 2006; Timmermans, 2007; Tuk & Neef, 2015

Filmfragment

Veilige sfeer creëren⁸:

i

De link verwijst naar de docentenpagina van 'Lang leve de liefde – mbo'.

Scrol door naar beneden naar '6. Een kijkje in de klas' en klik hierop. Klik vervolgens op het gewenste filmfragment dat u wilt bekijken.

Ter bescherming van de privacy van de docenten die meewerkten aan de filmfragmenten staan de filmpjes achter een inlogschermb. Door eenmaal (gratis) te registreren, kunt u de diverse filmpjes bekijken.

PICKASOLL afspraken

Voor het maken van heldere afspraken bij themalessen over seksualiteit wordt vaak verwezen naar de PICKASOLL afspraken in de klas (zie ► **figuur 1**). Dit zijn afspraken die een docent samen met de leerlingen kan maken, zodat leerlingen de veiligheid voelen om over relaties en seksualiteit te durven praten in de groep. De letters van PICKASOLL zijn een ezelsbruggetje voor leerlingen om zo de gemaakte afspraken makkelijker te onthouden en staan voor privacy, ik, cultuur, kies, actief, seksualiteit, oriëntatie, luisteren en lachen.⁹

Klik ► hier voor het **overzicht van de letters**.

⁸ MBO – lang leve de liefde, <https://www.langlevedeliefde.nl/docenten/mbo/programma/mbo-0>

⁹ Magits, 2016.

Figuur 1. PICKASOLL afspraken¹⁰

P - Privacy	Persoonlijke informatie is vertrouwelijk en blijft binnen de groep. Wat we hier horen, gebruiken we niet in andere situaties. Ook de begeleiders doen dat niet.
I - Ik	We praten over onszelf, onze gevoelens, ervaringen en opvattingen. We zijn open en eerlijk in wat we vertellen.
C - Cultuur	Hou rekening met de verschillende culturele achtergronden die in de groep meespelen. 'Cultuur' kan verwijzen naar je afkomst, maar ook naar je religie of je thuiscultuur.
K - Kies	Kies wat je wel en niet vertelt. Niet alles is voor alle oren bedoeld. Je mag je gevoelens en gedachten voor jezelf houden als je je niet comfortabel voelt in de groep.
A - Actief	Wees actief in de groep. Je krijgt de kans om zelf te bepalen waarover het gaat. Wacht dus niet af tot iemand anders iets inbrengt.
S - Seksualiteit	Seksualiteit betekent niet alleen met iemand naar bed gaan. Seks zit ook in je hoofd en in je gevoelens. We hebben het hier dus over alle vormen van seks en iedereen kan erover meepraten. Er zijn grote verschillen tussen culturen en mensen (mannen en vrouwen, jong en oud) in de wijze waarop ze met seks, uiterlijk en talenten omgaan.
O - Oriëntatie	Mensen kunnen heteroseksueel, homoseksueel, lesbisch of biseksueel zijn. Welke seksuele oriëntatie je ook hebt, iedereen is uniek en verdient respect.
L - Luisteren	Luisteren is belangrijk, niet alleen praten. Je hoeft niet iedereen leuk te vinden, maar respect voor ieders eigenheid, talenten en interesses is wel belangrijk.
L - Lachen	Humor is belangrijk. Het is soms een middel om geladen onderwerpen te ontmijnen. Utlachen kan niet.

¹⁰ PICKASOLL afspraken: <https://www.seksuelevorming.be/praten-over-seks/praten-over-seks/veilig-praten-over-seksualiteit-met-de-pickasoll-afspraken>

Andere mogelijke afspraken om veiligheid in de klas te vergroten

- Er wordt niet gepest binnen de groep, niet tijdens de les en ook niet daarbuiten.¹¹
- Je mag alle vragen stellen die je wilt en je hoeft je niet te schamen als je iets niet weet. Er is geen goed of fout en geen enkele vraag is raar.¹²
- Persoonlijke vragen die je niet wilt stellen in de groep mag je na afloop van de les stellen aan de docent of anoniem opschrijven en in een vragendoos doen.¹³
- Aan het begin van de les maken we afspraken over het gewenste taalgebruik en hier houden we ons ook aan. Denk hierbij aan afspraken over welke woorden je gebruikt voor geslachtsdelen (bijv. penis, lul, pik, plasser) of over bepaalde kwetsende woorden die niet hardop in de klas gezegd mogen worden.¹⁴

11 RutgersWPF, 2011

12 Ausema & Janssens, 2015; Brants et al., 2016; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Timmermans, 2007; Stessens, Isterbeek & Dumon, 2005

13 Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; RutgersWPF, 2011

14 Magits, 2016; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Pijpers, Pardoën, Ohlrichs & Doef, 2006

4. Een vertrouwensrelatie tussen docent en leerlingen opbouwen

Een vertrouwensrelatie tussen de docent en de leerlingen is van groot belang om te zorgen dat leerlingen zich echt veilig voelen in de klas. Als deze vertrouwensband er is zullen leerlingen ook gemakkelijker de gemaakte afspraken nakomen. In de komende paragrafen worden acht vaardigheden besproken die van waarde zijn bij het opbouwen van een vertrouwensrelatie met leerlingen.

4.1 Aansluiten bij de belevingswereld van leerlingen

Er zijn verschillende manieren om aan te sluiten bij de belevingswereld van leerlingen. Je kunt leerlingen stimuleren te praten over wat ze zelf belangrijk vinden als het gaat om relaties en seksualiteit. Door hierbij gebruik te maken van voorbeelden die voorbij komen via (social) media (zoals Snapchat, Instagram en Facebook) zullen jeugdigen zich gemakkelijker herkennen in de situaties, dit kan helpen om het gesprek over relaties en seksualiteit op gang te brengen. Je kunt de leerlingen ook zelf vragen waar ze meer over willen weten op het gebied van relaties en seksualiteit. Vaak zitten kinderen en jongeren vol vragen, maar durven ze niet meteen al hun vragen te stellen. Houd er rekening mee dat kinderen

en jongeren het vaak niet gewend zijn om serieus over relaties en seksualiteit te praten. Gegiechel en gelach hoort erbij. Naarmate de les vordert zal dit vanzelf afnemen.¹⁵

4.2 Aansluiten bij het ontwikkelingsniveau van de leerlingen

Het is van belang om aan te sluiten bij het ontwikkelingsniveau van de leerlingen door informatie te geven die passend is bij de ontwikkelingsleeftijd van de leerlingen. Een handig hulpmiddel hierbij is de 'matrix seksuele en relationele vorming' opgesteld door de World Health Organisation (WHO). Een Nederlandse vertaling is eveneens beschikbaar. In deze matrix staat per leeftijdsfase welke thema's belangrijk zijn om te bespreken als onderdeel van de seksuele en relationele vorming. Bij het geven van seksuele opvoeding aan jonge kinderen wordt bijvoorbeeld meer in algemene bewoordingen uitleg gegeven over relaties, intimiteit en seksualiteit dan aan pubers.¹⁶ Een ander handig hulpmiddel is de brochure 'seksuele ontwikkeling van kinderen 0-18 jaar'. In deze brochure wordt per leeftijdsfase aangegeven hoe de seksuele ontwikkeling verloopt en waar kinderen zich mee bezig houden.¹⁷

15 Belling et al., 2004; Brants et al., 2016; Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; Dietzel, Doef, Houtermann, Reehorst & Venema, 2006; Luts & Oomen, 2016; Magits, 2016; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; RutgersWPF, 2011; Stessens, Isterbeek & Dumon, 2005; Timmermans, 2007; Tuk & Neef, 2015; Vlugt & Maris, 2016

16 Magits, 2016

17 Rutgers, 2016

Seksuele ontwikkeling per leeftijdsfase

Matrix seksuele
en relationele
vorming.
NL-versie
(lees H5)

Matrix seksuele
en relationele
vorming.
EN-versie
(lees Part 2)

Brochure
seksuele
ontwikkeling
van kinderen
0-18 jaar

i

De link verwijst naar de webshop van Rutgers, kenniscentrum seksualiteit. Een hardcopy versie van het document is te bestellen voor € 0,50. Het pdf bestand is gratis te downloaden, door op de knop 'Download' te klikken.

4.3 Leerlingen serieus nemen

Voor leerlingen is het belangrijk dat er naar hen geluisterd wordt en dat ze het gevoel hebben dat ze serieus genomen worden. Besteed in de les daarom aandacht aan de visie van leerlingen over relaties en seksualiteit. Door belangstelling te tonen voor de meningen en ideeën van de leerlingen merken ze dat ze serieus worden genomen en dat er echt naar hen wordt geluisterd. Let er op dat alle leerlingen in de klas de kans krijgen iets te zeggen en laat hen merken dat elke inbreng ertoe doet. Als leerlingen vragen stellen, geef dan eerlijk en serieus antwoord op hun vragen en verwoord antwoorden zo duidelijk en eenvoudig mogelijk, passend bij de ontwikkelingsleeftijd (zie matrix seksuele en relationele vorming). Geef geen vage informatie en treed ook niet teveel in details. Met name jonge kinderen hebben behoefte aan duidelijke en eenvoudige antwoorden.¹⁸

18 Ausema & Janssens, 2015; Belling et al., 2004; Bongardt, Moutaans & Bos, 2009; Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Luts & Oomen, 2016; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; RutgersWPF, 2011; Timmermans, 2007; Timmerman, 2009; Tuk & Neef, 2015; Stessens, Isterbeek & Dumon, 2005

4.4 Leerlingen stimuleren om actief deel te nemen aan de les

Stimuleer leerlingen om actief deel te nemen aan de les door gebruik te maken van diverse werkvormen. Kies in een les over relaties en seksualiteit voor veilige werkvormen. Wat een veilige werkvorm is, is afhankelijk van de klassensituatie. Kijk bij de voorbereiding van de les daarom goed naar de specifieke behoeften van de groep en het leerklimaat in de klas. Richt de les zo in dat er afwisselend in groepen en klassikaal gewerkt wordt en maak met name gebruik van actieve werkvormen. Specifiek bij het thema relaties en seksualiteit is het prettig om te variëren met werkvormen. Door klassikaal het thema seksualiteit te bespreken kunnen verschillen en overeenkomsten tussen leerlingen snel inzichtelijk worden gemaakt voor de hele klas, terwijl werkvormen in kleine groepen voor meer veiligheid kunnen zorgen waarin iedereen aan het woord komt. Niet elke leerling durft voor de hele klas te praten en dat is in kleinere groepjes geen probleem. Als een leerling aangeeft niet mee te willen praten, dring dan niet aan. Leerlingen kunnen ook veel leren van luisteren naar elkaar. Er zijn nu eenmaal verschillen tussen leerlingen in leerstijlen en in hoe actief ze zich uiten in de klas. Een wat stillere leerling leert voornamelijk door te luisteren, terwijl een luidruchtige leerling vooral leert door actief deel te nemen aan groepsgesprekken.²⁰

4.5 Humor gebruiken

Het is goed om humor in de lessen te gebruiken. Door humor kunnen contact en veiligheid groeien. Maak wel duidelijk voor de leerlingen dat lachen oké is maar uitlachen niet.¹⁹

4.6 Aandacht besteden aan lichaamstaal

Bij het lesgeven over relaties en seksualiteit is het belangrijk om een open, respectvolle, nieuwsgierige en niet oordelende houding te tonen richting de leerlingen, zowel verbaal als non-verbaal.²¹ Het is van belang dat de verbale boodschap van de docent en de non-verbale boodschap (lichaamstaal) congruent zijn aan elkaar, zodat het voor leerlingen duidelijk is welke boodschap de docent wil overbrengen. Besteed daarom bewust aandacht aan lichaamstaal, ter ondersteuning van de verbale boodschap die je als docent wilt overbrengen. De ideale basishouding is een open, ontspannen en 'weerbare' houding. Dat wil concreet zeggen: rechte rug, rechte schouders, armen ontspannen en voeten stevig op de grond. Zittend of staand. Zorg ervoor dat de armen niet gekruist zijn tijdens het luisteren, dit is namelijk een teken van een gesloten houding. Ondersteun woorden met gebaren, om de woorden kracht bij te zetten. Wees je ook bewust van je gelaatsexpressie. Zorg voor een open blik, die zowel focus als openheid, interesse en enthousiasme uitstraalt.²²

19 Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; Magits, 2016; RutgersWPF, 2011; Timmermans, 2007

20 Magits, 2016; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

21 Ausema & Janssens, 2015; Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Luts & Oomen, 2016; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Mouthaan, 2014; Pijpers, Pardoën, Ohlrichs & Doef, 2006; Timmerman, 2009; Timmermans, 2007

22 Luts & Oomen, 2016

4.7 Letten op non-verbale signalen van leerlingen

Leerlingen geven non-verbaal vaak allerlei signalen af over hoe ze de les ervaren. Zeker bij lessen over gevoelige onderwerpen als relaties en seksualiteit is het goed om hier als docent op te letten. Probeer tijdens de les steeds te zien, horen en aanvoelen wat er in de groep gebeurt, dit geeft informatie over hoe de informatie die besproken wordt overkomt op de leerlingen. De docent kan hier op anticiperen en bijvoorbeeld even blijven stilstaan bij een onderwerp.²³

4.8 Een rolmodel zijn als docent

De docent kan een rolmodel zijn voor de leerlingen. Door dit op juiste wijze in te zetten kan het vertrouwen van de leerlingen in de docent vergroot worden en zo de veilige sfeer in de klas bevorderen. Een van de dingen die een docent kan doen is het aannemen van een open en kwetsbare houding richting de leerlingen. Aan het begin van een les over relaties en seksualiteit kan een docent bijvoorbeeld aangeven dat hij/zij ook niet alles over dit thema weet of dat hij/zij het best spannend vindt om over relaties en seksualiteit te praten.²⁴

Een docent kan daarnaast een rolmodel zijn als het gaat om grenzen durven aangeven. Tijdens een les stellen leerlingen soms zeer persoonlijke vragen aan de docent over relaties en seksualiteit. Als docent is het goed om hierop voorbereid te zijn en voorafgaand aan de les te bedenken hoe hierop het beste gereageerd kan worden in de specifieke klas. Het vertellen van eigen ervaringen (bijvoorbeeld over eigen jeugd) kan openheid en veiligheid creëren, maar het is niet noodzakelijk om antwoord te geven op alle vragen van leerlingen. Door duidelijk grenzen aan te geven richting leerlingen over wat ze wel en niet kunnen vragen, leren ze welke vragen wel en niet gepast zijn. Benadruk naar leerlingen dat dit ook voor hen geldt en dat het belangrijk is dat ze zelf goed nadenken over waar hun eigen grenzen liggen en leer hen om hun eigen grenzen te bewaken en aan te geven.²⁵

²³ Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; Luts & Oomen, 2016; Timmerman, 2009; Tuk & Neef, 2015

²⁴ Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

²⁵ Ausema & Janssens, 2015; Belling et al., 2004; Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; Brants et al., 2016; Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Luts & Oomen, 2016; Magits, 2016; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Oosten, 2011; Timmermans, 2007

Filmfragment

Persoonlijke vragen²⁶

i

De link verwijst naar de docentenpagina van 'Lang leve de liefde – mbo'.

Scrol door naar beneden naar '6. Een kijkje in de klas' en klik hierop. Klik vervolgens op het gewenste filmfragment dat u wilt bekijken.

Ter bescherming van de privacy van de docenten die meewerkten aan de filmfragmenten staan de filmpjes achter een inlogscher. Door eenmaal (gratis) te registreren, kunt u de diverse filmpjes bekijken.

!

TIPS – Opbouwen van een vertrouwensrelatie

- Sluit aan bij de belevingswereld van de leerlingen
- Sluit aan bij het ontwikkelingsniveau van de leerlingen
- Neem de leerlingen serieus
- Stimuleer leerlingen actief deel te nemen aan de les
- Maak gebruik van humor
- Besteed bewust aandacht aan lichaamstaal
- Let op non-verbale signalen van leerlingen
- Wees een rolmodel als docent

²⁶ MBO – lang leve de liefde, <https://www.langlevedeliefde.nl/docenten/mbo/programma/mbo-0>

5. Ken jezelf als docent

Bij het lesgeven, ongeacht het thema heeft de persoonlijkheid en de lesstijl van de docent invloed op hoe een les gegeven wordt. Specifiek bij het thema 'relaties en seksualiteit' is het van belang dat de docent zich bewust is van zijn eigen normen en waarden ten aanzien van relaties en seksualiteit en de invloed die dit heeft op de wijze waarop over dit thema wordt lesgegeven. Een docent kan namelijk (on)bewust de ontwikkeling van seksuele normen en waarden van de leerlingen beïnvloeden. Een docent die zich zichtbaar ongemakkelijk voelt om over relaties en seksualiteit voor de klas te praten, brengt (on)bewust aan leerlingen over dat dit een taboe thema is. Een docent daarentegen die op een rustige en positieve manier lesgeeft over relaties en seksualiteit laat hiermee zien dat gezonde seksuele ontwikkeling een normaal en belangrijk thema is waar over gesproken mag worden. Het is daarom belangrijk dat de docent die de rol op zich neemt om les te geven over relaties en seksualiteit durft te praten over dit thema en zich hierbij zichtbaar prettig voelt.²⁷

Een manier om meer bewust te worden van eigen normen en waarden is door stil te staan waar deze eigen normen en waarden vandaan komen. Normen en waarden worden doorgaans gevormd door een samenhang van eigen ervaringen, opvoeding en culturele en levensbeschouwelijke achtergrond.²⁸

Het beste is ervoor te zorgen dat de eigen normen en waarden van de docent niet op de voorgrond staan bij het lesgeven over relaties en seksualiteit. Mocht dit toch het geval zijn, bijvoorbeeld omdat een docent principiële bezwaren heeft tegen seks voor het huwelijk of abortus, kijk dan of een collega docent deze les kan overnemen. Het is namelijk van belang dat de relationele en seksuele ontwikkeling van de leerlingen centraal staat. Door hen de ruimte te geven om op open wijze te discussiëren, kunnen ze hun eigen normen en waarden ten aanzien van relaties en seksualiteit verder ontwikkelen.²⁹

27 Ausema & Janssens, 2015; Belling 2004; Bongardt, Moutaans & Bos, 2009; Dankmeijer & Bron, 2014; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Oosten, 2011; Timmerman, 2009; Timmermans, 2007

28 Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Meijer 2012; Pijpers, Pardoens, Ohlrichs & Doef, 2006; Timmerman, 2009

29 Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

TIPS - Ken jezelf als docent

- Wees bewust van je eigen normen en waarden ten aanzien van relaties en seksualiteit
- Sta stil bij de achtergrond en ontwikkeling van deze normen en waarden
- Zorg ervoor dat eigen normen en waarden niet op de voorgrond staan
- Stel de relationele en seksuele ontwikkeling van de leerlingen centraal³⁰

³⁰ Ausema & Janssens, 2015; Bongardt, Moutaans & Bos, 2009; Brants et al., 2016; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Rutgers WPF, 2011; Timmermans, 2007; Tuk & Neef, 2015

6. Omgaan met situaties in de klas

Het thema relaties en seksualiteit kan in een hier specifiek voor bedoelde les behandeld worden. Naast deze vaststaande momenten kan het thema op andere momenten ter sprake komen en ook dan kan een docent hier aandacht aan besteden. Hierbij kan worden gedacht aan nieuwsberichten op social media, op tv of in de krant die gaan over dit thema (bijvoorbeeld #metoo) of een zwangerschap van een docent.³¹ Het kan ook zijn dat leerlingen het met elkaar over dit thema hebben of dat een leerling een seksueel getinte opmerking maakt. Op dit soort momenten kan de docent aanhaken en het thema relaties en seksualiteit klassikaal te bespreken. Een docent kan natuurlijk ook zelf het gesprek initiëren om met leerlingen te discussiëren over relaties en seksualiteit naar aanleiding van actualiteiten.³²

In alle gevallen is het goed om voorbereid te zijn. In de volgende paragrafen wordt informatie gegeven hoe docenten kunnen omgaan met specifieke onverwachte gebeurtenissen.

1. Omgaan met provocerende opmerkingen van leerlingen
2. Handelen bij persoonlijke onthullingen van leerlingen in de klas
3. Handelen wanneer een leerling geëmotioneerd de klas verlaat
4. Omgaan met signalen van seksueel misbruik en andere negatieve seksuele ervaringen van leerlingen

Bij al deze situaties geldt dat het belangrijk is dat de docent na afloop van de les beschikbaar is voor leerlingen die behoefte hebben om verder te praten over het onderwerp, zowel direct na afloop van de les als op een later moment.³³

³¹ Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Tuk & Neef, 2015

³² Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Tuk & Neef, 2015

³³ Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

Factsheet

Didactische
tips voor
docenten

i

De link verwijst naar de docentenpagina van 'Lang leve de liefde – mbo'. Scrol door naar beneden naar '5. Docentenhandleiding' en klik hierop. Klik vervolgens op '2. Didactische tips'. Hier vindt u een overzicht van didactische tips voor diverse lessituaties gerelateerd aan het thema relaties en seksualiteit.

6.1 Omgaan met provocerende opmerkingen van leerlingen

Het kan zijn dat er in een les over relaties en seksualiteit provocerende opmerkingen door een of meerdere leerlingen worden gemaakt. Een leerling kan een seksueel provocerende of normatieve opmerking maken richting de docent, richting een specifieke leerling of in het algemeen. Denk bijvoorbeeld aan opmerkingen als 'Alle homo's zijn...' of 'Jongens denken maar aan één ding...' of 'Meisjes zijn...' of 'Marokkanen zijn...'. Het is van belang om direct in te grijpen zodra een leerling een provocerende opmerking maakt. Het negeren van dit gedrag kan een onveilige sfeer creëren en escalerend werken, doordat het dan lijkt alsof dit gedrag wordt toegestaan. Het is goed om te beseffen dat dit soort opmerkingen doorgaans wordt gemaakt om de grens op te zoeken, de grens van de docent en de grens van het omgaan met elkaar. Dit gaat vaak over de vraag 'tot hoe ver kan ik gaan?' en 'hoe merk ik tot hoe ver ik kan gaan?'³⁴ Door serieus met leerlingen in gesprek te gaan, hen niet te veroordelen en door het stellen van vragen aan hen, verminderd de weerstand vaak al en ontstaat er meer begrip voor elkaar.³⁵

³⁴ Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; RutgersWPF, 2011

³⁵ Belling et al., 2004; Dankmeijer & Bron, 2014; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Pijpers, Pardoën, Ohlrichs & Doef, 2006

Filmfragment

Macho-
gedrag in
de klas³⁶

TIPS – Omgaan met provocerende opmerkingen

- Geef als docent het goede voorbeeld als het gaat om respect voor elkaar. Wanneer iemand met bepaalde opmerkingen over de grens gaat, ga hier dan op in en geef duidelijk aan wat de grenzen zijn. Een consistente houding hierin draagt bij aan de veiligheid in de groep.³⁷
- Benadruk dat er niet één eenduidige seksuele en relationele norm of waarheid is maar dat dit verschilt per persoon.³⁸
- Leer de leerlingen respect te hebben voor opvattingen van anderen, ook als ze het niet met een ander eens zijn.³⁹
- Stel open vragen, zonder een impliciet waardeoordeel, zoals 'Kun je uitleggen hoe het komt dat je...?' of 'Ik hoor je zeggen dat..., kun je daar een voorbeeld van geven?'⁴⁰
- Vermijd zoveel mogelijk het stellen van 'waarom'-vragen. Het gevaar van dat soort vragen is dat zij normatief kunnen overkomen. Handiger is het gebruik van formuleringen als: "Goh, vertel eens...", "Leg eens uit...", "Wat bedoel je daarmee?"⁴¹
- Betrek de andere leerlingen in de klas bij het gesprek.

Vraag klasgenoten bijvoorbeeld om te reageren op het normatieve gedrag van hun klasgenoot. Voorbeelden van vragen zijn: 'Wat vinden jullie van deze opmerking/dit gedrag?', 'Zijn jullie het hiermee eens?', 'Wie wil hierop reageren?' of 'Wat zou je aan hem/haar willen vragen of tegen hem/haar willen zeggen?'⁴²

36 MBO – lang leve de liefde, <https://www.langlevedeliefde.nl/docenten/mbo/programma/mbo-0>

37 Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; RutgersWPF, 2011

38 Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012

39 Brants et al., 2016; Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Timmermans, 2007

40 Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012

41 Pijpers, Pardoën, Ohlrichs & Doef, 2006

42 Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012, didactische tips

6.2 Handelen bij persoonlijke onthullingen van leerlingen in de klas

Het komt soms voor dat een leerling persoonlijke (positieve of negatieve) ervaringen met seksualiteit onthult tijdens de les. Het kan zijn dat een leerling zelf met deze onthulling komt. Het kan ook zijn dat een leerling door vragen van klasgenoten meer vertelt dan hij/zij van plan was. Dit kan veel losmaken in een les. In deze situatie is het van belang dat de docent het gesprek in de klas goed kan reguleren en ervoor kan zorgen dat alle leerlingen zich veilig blijven voelen.

Er zijn een aantal dingen die een docent kan doen om dit soort situaties te voorkomen dan wel te reguleren. Dit kan door aan het begin van de les stil te staan bij het onderwerp 'eigen ervaringen'. Er kan dan met de klas afgesproken worden dat er niet doorgevraagd wordt als een leerling over persoonlijke ervaringen vertelt. Door dit te bespreken zullen leerlingen minder snel en onnadenkend intieme vragen stellen aan klasgenoten. Mocht het tijdens de les toch gebeuren dat een leerling persoonlijke verhalen vertelt, besteed hier dan voldoende aandacht aan op een positieve en respectvolle wijze.

43 MBO – lang leve de liefde, <https://www.langlevedeliefde.nl/docenten/mbo/programma/mbo-0>

Filmfragment

Problematiek in de klas⁴³

i

De link verwijst naar de docentenpagina van 'Lang leve de liefde – mbo'. Scroll door naar beneden naar '6. Een kijkje in de klas' en klik hierop. Klik vervolgens op het gewenste filmfragment dat u wilt bekijken.

Ter bescherming van de privacy van de docenten die meewerkten aan de filmfragmenten staan de filmpjes achter een inlogscherf. Door eenmaal (gratis) te registreren, kunt u de diverse filmpjes bekijken.

TIPS – Handelen bij persoonlijke onthullingen in de klas

- Bedank de betreffende leerling voor het delen van het verhaal. Bijv. "Wat goed dat je dit vertelt, knap hoor. Maar ook lastig."
- Benadruk richting de andere leerlingen dat er respectvol met de vertelde informatie omgegaan wordt en dat deze informatie niet gedeeld wordt met anderen buiten de klas. Bijv. "We hebben afgesproken dat alle info die in deze les aan elkaar verteld wordt binnen de muren van dit lokaal blijft, dat is ook bij dit verhaal belangrijk."
- Refereer terug naar de groepsregels omtrent privacy. Zie hoofdstuk 'lesgeven over gevoelige situaties – afspraken in de klas'.
- Plaats de ervaring van de leerling in een breder perspectief. Bijv. door aan andere leerlingen te vragen of ze zoiets soortgelijks zelf hebben meegemaakt of iemand kennen met een soortgelijk verhaal. Op deze manier kan de focus verlegd worden van een verhaal van een specifieke leerling naar een meer algemene discussie over relationele en seksuele normen en waarden.⁴⁴

44 Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Pijpers, Pardoën, Ohlrichs & Doef, 2006

45 Infographic: <https://www.monitorlerensignaleren.nl/persoonlijke-verhalen-de-klas>

6.3 Handelen wanneer een leerling geëmotioneerd de klas verlaat

Het creëren van een veilige sfeer in de klas is zoals eerder genoemd van essentieel belang bij het lesgeven over relaties en seksualiteit. Ondanks alle voorbereidingen die de docent kan nemen om deze veilige sfeer te creëren kan het voorkomen dat een leerling overstuur raakt en plotseling de klas verlaat zonder iets te zeggen of dat een leerling huilend de klas uit rent.⁴⁶

Net als bij persoonlijke onthullingen van een leerling in de klas geldt in dit soort situaties dat de balans tussen het individu en de klas in de gaten moet worden gehouden. Enerzijds dient de docent oog te hebben voor de hulpbehoefte van de individuele leerling, anderzijds moet het groepsproces van de klas in de gaten worden gehouden.⁴⁷

46 Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

47 <https://www.monitorlerensignaleren.nl/persoonlijke-verhalen-de-klas>

48 MBO – lang leve de liefde, <https://www.langlevedeliefde.nl/docenten/mbo/programma/mbo-0>

Filmfragment

Geëmotioneerde leerlingen⁴⁸

i

De link verwijst naar de docentenpagina van 'Lang leve de liefde – mbo'. Scroll door naar beneden naar '6. Een kijkje in de klas' en klik hierop. Klik vervolgens op het gewenste filmfragment dat u wilt bekijken.

Ter bescherming van de privacy van de docenten die meewerkten aan de filmfragmenten staan de filmpjes achter een inlogscherf. Door eenmaal (gratis) te registreren, kunt u de diverse filmpjes bekijken.

TIPS – omgaan met geëmotioneerde leerlingen

- Als een leerling overstuur de klas verlaat, kunt u een inschatting maken wat het beste is: bijvoorbeeld even meelopen, een vriend(in) vragen even mee te gaan of even met rust laten en na de les de leerling opzoeken om een gesprek aan te gaan. Zo nodig kunt u de mentor of zorgcoördinator inschakelen.
- Als een leerling nog half geëmotioneerd weer terug komt in de les kan dit verstorend werken. Het kan dan beter zijn dat de leerling de rest van de les wegblijft en er na de les verder met u over doorpraat.
- Bespreek de situatie na in de klas zonder op de persoonlijke situatie van de leerling in te gaan. Probeer te voorkomen dat medeleerlingen gaan speculeren over wat er aan de hand is. Geef zo nodig zelf even een korte uitleg, zonder op details in te gaan, om te voorkomen dat iedereen na de les de leerling gaat bevragen, wat nog meer belastend is.
- Benadruk nog eens dat leerlingen altijd terecht kunnen bij u, hun mentor, zorgcoördinator of vertrouwenspersoon als ze persoonlijke dingen willen bespreken of persoonlijke vragen hebben.
- Voorkom dat u teveel de rol van hulpverlener op u neemt. Verwijs zo nodig door naar de vertrouwenspersoon op school.⁴⁹
De vertrouwenspersoon op school heeft vaak een goed overzicht van de hulpverleningsmogelijkheden in de regio en weet naar welke professionals binnen of buiten de school doorverwezen kan worden.⁵⁰

49 Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012 – didactische tips

50 Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Rutgers, 2012; Timmermans, 2007

6.4 Omgaan met signalen van seksueel misbruik en andere negatieve seksuele ervaringen van leerlingen

Het kan zijn dat er leerlingen in de klas zitten die negatieve ervaringen hebben met seksualiteit. Als docent is het goed om hier alert op te zijn. Maar hoe ga je hier als docent vervolgens mee om?

Het kan zijn dat voorafgaand aan een les al bekend is dat een specifieke leerling ervaringen heeft met seksueel misbruik, seksueel geweld, loverboy-problematiek of andere relationele of seksuele problematiek. In dit geval is het goed om de betreffende leerling voorafgaand aan de les over relaties en seksualiteit op de hoogte te brengen van het lesthema. Stem voorafgaand aan de les met deze leerling af wat zijn/haar behoeftes zijn en hoe hier het beste rekening mee gehouden kan worden in de les.⁵¹

Daarnaast is het goed dat docenten zich bewust zijn van het feit dat er in een klas altijd één of meerdere leerlingen kunnen zitten die negatieve ervaringen hebben meegemaakt op het gebied van relaties en seksualiteit. Dit is lang niet altijd bekend bij de school. Wees daarom alert op signalen van leerlingen die kunnen wijzen op seksueel misbruik, seksueel geweld of andere nare ervaringen met seksualiteit.⁵² Mogelijke signalen

zijn teruggetrokken gedrag, emotionele reacties, een leerling die in tranen uitbarst, zelfonthulling in de klas of heftige reacties van klasgenoten op een persoonlijk verhaal van een medeleerling.⁵³ Deze signalen kunnen in de klas bespreekbaar worden gemaakt, maar let hierbij wel op dat de grens van de betreffende leerling(en) gerespecteerd wordt en forceer geen antwoorden. Een veilige manier om signalen van seksueel misbruik of andere nare seksuele ervaringen te bespreken is door te spreken in algemene bewoordingen, bijvoorbeeld over een fictief persoon die een nare ervaring heeft gehad op seksueel gebied en die vervolgens naar een hulpverlener is gegaan. In de les kan worden gewezen op hulpvormen die er zijn op school en in de regio voor leerlingen die verder willen praten over hun seksuele ervaringen. Zorg ervoor dat je als docent bekend bent met de procedures en protocollen op school, weet wie de vertrouwenspersoon op school is en weet wie er binnen de school op de hoogte is van de doorverwijsmogelijkheden in de regio. Eventueel kan je als docent na afloop van de les met de betreffende leerling bespreken wat er opviel tijdens de les. Ook al ben je als docent erg begaan met de leerling, ga niet zelf hulp verlenen maar verwijst door naar de vertrouwenspersoon op school of naar andere gespecialiseerde organisaties in de regio.⁵⁴

51 Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

52 Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Timmermans, 2007

53 <https://www.monitorlerensignaleren.nl/persoonlijke-verhalen-de-klas>

54 Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009; Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Timmermans, 2007

TIPS – Omgaan met signalen van negatieve seksuele ervaringen van leerlingen

- Maak signalen van seksueel misbruik of andere nare seksuele ervaringen bespreekbaar in de klas.
- Respecteer de grens van een leerling, bij het bespreken van signalen.
- Spreek in algemene bewoordingen.
- Besteed aandacht aan hulpvormen binnen en buiten de school.
- Ga niet zelf hulp verlenen, maar verwijst indien nodig door naar de vertrouwenspersoon op school.

Website

Monitor
leren
signaleren

7. Diversiteit

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op diversiteit bij het lesgeven over relaties en seksualiteit. Het gaat hierbij over man/vrouw diversiteit, genderdiversiteit en culturele en religieuze diversiteit. Per thema worden voorbeelden gegeven hoe de docent in de les rekening kan houden met diversiteit en hoe er omgegaan kan worden met lastige situaties die gerelateerd zijn dit thema.

7.1 Man/vrouw diversiteit

Er zijn veel overeenkomsten bij het praten over seksualiteit met meisjes en jongens. Ondanks deze overeenkomsten zijn er ook verschillen tussen jongens en meisjes op dit gebied. Bij het lesgeven over relaties en seksualiteit is het van belang om hier als docent bij stil te staan en hier rekening mee te houden.

Verschillen in lesbehoeften tussen jongens en meisjes

Jongens willen voornamelijk technische en praktische informatie omtrent relaties en seksualiteit, terwijl meisjes graag sociaal-emotionele informatie willen.⁵⁵ Meisjes hebben in vergelijking met jongens vaak meer behoefte om te praten

over persoonlijke onderwerpen, zoals relaties, intimiteit en seksualiteit en praten hier ook gemakkelijker over dan jongens.⁵⁶

Specifiek in een jongensgroep kan het daarom voor docenten lastig zijn om het gesprek over dit thema op gang te brengen. Jongens reageren tijdens een les over relaties en seksualiteit in eerste instantie vaak onverschillig of doen alsof ze alles al weten over seksualiteit. Er zijn verschillende manieren om hier als docent mee om te gaan. Het werkt vaak goed om jongens serieus te nemen en inhoudelijk aan te sluiten bij hun vragen. Het is ook mogelijk om als docent 'proberen te bewijzen dat ze niet alles weten', het risico hierbij is wel dat er een sfeer van rivaliteit tussen de docent en de leerlingen kan ontstaan.⁵⁷

Thema's die goed zijn om te bespreken met zowel meisjes als jongens zijn groepsdruk & grenzen durven aangeven, alcohol & seks en porno versus realiteit.⁵⁸ Centrale vragen die regelmatig door zowel jongens als meisjes gesteld worden zijn 'hoe kan je je grens duidelijk aangeven' en 'hoe kan je de grens van een ander herkennen en waaraan zie je dat'.⁵⁹

⁵⁵ Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Tuk & Neef, 2015

⁵⁶ Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

⁵⁷ RutgersWPF, 2011

⁵⁸ RutgersWPF, 2011

⁵⁹ Ausema & Janssens, 2015; Brants et al., 2016

Met name bij jongens is het thema 'groepsdruk & grenzen aangeven' een belangrijk onderwerp. Groepsdruk speelt bij hen vaak een grote rol in hun seksuele gedrag. Door hier specifiek aandacht aan te besteden in een jongensgroep, kan je hen als docent leren om beter met groepsdruk om te gaan, de grenzen van henzelf en van anderen te herkennen en hiernaar te handelen.⁶⁰

TIPS - Groepsdruk bespreken in een jongensgroep

- Wijs jongens op hun eigen verantwoordelijkheid voor hun gedrag.
- Maak duidelijk dat jongens zelf mogen bepalen wat ze wel en niet willen. Als vrienden dit niet accepteren, is het de vraag of het wel echte vrienden zijn.
- Leg de nadruk op de kracht van 'eigen identiteitsontwikkeling'. Als je als jongen doet wat je zelf belangrijk vindt, laat je aan de rest van de groep zien dat je onafhankelijk bent en eigen beslissingen durft te nemen. Dit kan het aanzien in de groep verhogen.
- Benadruk dat het oké is om je eigen grenzen aan te geven. Als je vrienden bent hoef je niet alles precies hetzelfde te doen. Goede vrienden accepteren ook elkaars verschillen.⁶¹

60 Brants et al., 2016; RutgersWPF, 2011

61 RutgersWPF, 2011

Gemengde of ongemengde groepen

Bij het geven van een specifieke themales of voorlichtingslessen over relaties en seksualiteit is het goed om voorafgaand aan de les een bewuste keuze te maken om de lessen in gemengde groepen te geven of in aparte subgroepen voor jongens en meisjes. Er zijn voor beide varianten zowel voor- als nadelen. Het voordeel van het geven van voorlichtingslessen in ongemengde subgroepen is dat de veiligheid in zo'n groep groter kan zijn, zowel voor meisjes als jongens. In een jongensgroep hoeven jongens zich niet groot te houden voor meisjes, spreken ze elkaar makkelijker aan op stoer gedrag en durven ze zichzelf sneller kwetsbaar op te stellen. Dit kan ervoor zorgen dat jongens van elkaar zien dat ze niet de enige zijn met vragen rondom relaties en seksualiteit.⁶²

Het voordeel van seksuele voorlichting geven in ongemengde subgroepen is daarnaast dat er meer aandacht besteed kan worden aan sekse specifieke vragen over biologische processen, zoals menstruatie en zaadlozingen.⁶³ Het nadeel van het geven van voorlichtingslessen in ongemengde subgroepen is dat specifiek in jongensgroepen machogedrag versterkt kan worden door de afwezigheid van meisjes. Bij het geven van voorlichtingslessen in gemengde groepen zal machogedrag een minder grote rol spelen en kunnen jongens en meisjes aan elkaar vertellen wat zij belangrijk vinden

qua communicatie in intieme relaties. Dit kan helpen het wederzijds begrip tussen jongens en meisjes te versterken. Een goede werkvorm in een gemengde groep is bijvoorbeeld het voeren van een discussie over verschillen tussen jongens en meisjes in normen, waarden en verwachtingen met betrekking tot intieme relaties.⁶⁴

7.2 Genderdiversiteit

Bij het lesgeven in het algemeen en specifiek bij themalessen over relaties en seksualiteit is het goed om aandacht te hebben voor genderdiversiteit. Het gaat hierbij vaak om kleine dingen. Door bijvoorbeeld niet standaard te spreken over 'een jongen en een meisje' of 'een jongen en zijn vriendin', maar ook over 'Als twee jongeren verliefd zijn op elkaar...' of 'Als je met je partner ...' laat je als docent merken dat je open staat voor diverse vormen van relaties.⁶⁵

Binnen een les of lessenserie over relaties en seksualiteit kan je meer specifiek aandacht besteden aan genderdiversiteit en lhbt (lesbi's, homo's, bi's en transgenders). Het werkt doorgaans het beste als dit als een algemeen onderdeel van de les of lessenserie wordt gepresenteerd. Door het niet 'speciaal' te maken en het goed in te bedden, vinden leerlingen het thema lhbt ook gewoner. Zorg voor

62 RutgersWPF, 2011

63 Timmermans, 2007

64 RutgersWPF, 2011

65 Belling et al., 2004; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012 – didactische tips, blz. 1

herkenning, bijvoorbeeld door aan te sluiten bij actualiteiten, door filmpjes te laten zien of door leerlingen te laten vertellen over eigen ervaringen. Geef leerlingen de ruimte om hun eigen opvattingen en (voor)oordelen rondom lhbt te uiten, accepteer deze en ga hierover op een open wijze met hen in gesprek.⁶⁶

Het kan soms goed zijn om een gedeelte van een les te wijden aan stereotypen over lhbt. Bespreek met leerlingen welke stereotypen en clichés ze kennen over homo's en lesbiennes en wat ze hiervan vinden. Deze stereotyperingen hoeven niet uit de weg gegaan te worden, uit angst om te discrimineren. Stereotypen bevatten vaak een kern van waarheid en hier mag ook over gesproken worden. Er zijn bijvoorbeeld homo's die zich erg vrouwelijk gedragen en daar is niets mis mee. Dit betekent alleen niet dat alle homo's zich zo gedragen.⁶⁷

TIPS - Genderdiversiteit bespreken in de les

- Aandacht voor lhbt zit 'm vaak in de kleine dingen.
- Maak het niet 'speciaal', maar bespreek lhbt als een normaal onderdeel van de les.
- Zorg voor herkenning door aan te sluiten bij actualiteiten en eigen ervaringen van leerlingen.
- Ga in op de belangstelling van de leerlingen.
- Geef ruimte aan het spuien van opvattingen en vooroordelen.
- Vergelijk de mening van leerlingen over homo-seksualiteit met hun mening over andere relaties of andere vormen van discriminatie.
- Denk vooraf al na over hoe om te gaan met heftige reacties. (zie 'omgaan met provocerende opmerkingen van leerlingen')
- Gebruik een variatie van typen werkvormen. (interactief kennis verwerven, discussiëren, groepsopdrachten, rollenspellen en praktische opdrachten)⁶⁸

66 Dankmeijer & Bron, 2014.

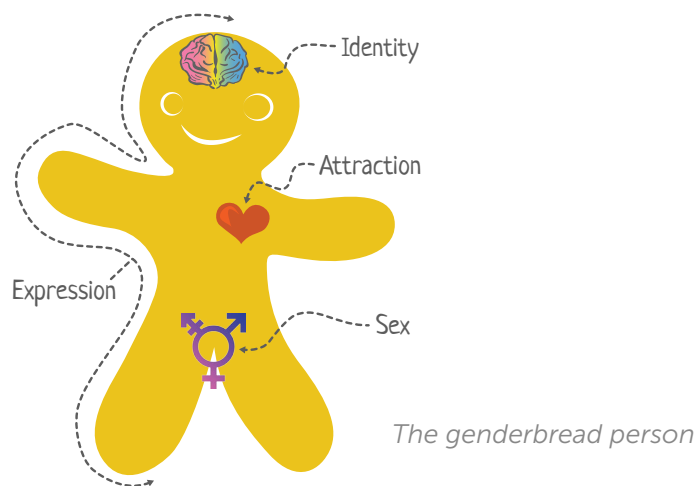
67 Belling et al., 2004; Stessens, Isterbeek & Dumon, 2005

68 Dankmeijer & Bron, 2014

Voorbeeldvragen voor leerlingen rondom het thema genderdiversiteit

- Hoe komt het dat je op iemand valt?
- Waarom vallen sommige mannen op mannen en vrouwen op vrouwen, spelen hormonen hierbij een rol?
- Heeft transgender ook met homoseksualiteit te maken?
- Wat heeft geloof te maken met homoseksualiteit?
- Hoe zou jij het vinden om een transgender te zijn?
- Waarom vinden sommige mensen het raar om een homo of lesbi te kennen?⁶⁹

Voorbeeldoefening voor in de klas

Safeguarding
Young
People in
Care

The
genderbread
person

i

Op de website van het project Safeguarding Young People in Care staan allerlei oefeningen voor in de klas over het thema relaties en seksualiteit.

Scroll omlaag bij het subthema 'sexual identity' voor de oefening 'the genderbread person'.

7.3 Culturele en religieuze diversiteit

Bij het bespreken van het thema relaties en seksualiteit is het goed om aandacht te hebben voor culturele en religieuze diversiteit. Er bestaat een grote diversiteit in waarden en normen omtrent relaties en seksualiteit en culturele en religieuze opvattingen kunnen hier een belangrijke rol in spelen. Specifiek in cultureel diverse klassen is goed om hier extra rekening mee te houden als docent. Leerlingen met een niet-Nederlandse culturele achtergrond krijgen vaak vanuit huis, via school, via vrienden en via de media verschillende opvattingen te horen over wat 'normaal' is als het gaat om relaties en seksualiteit. Het is voor hen de kunst om vanuit al deze opvattingen over relaties en seksualiteit hun eigen normen en waarden rondom dit thema te vormen. Dit kan best ingewikkeld voor hen zijn.⁷⁰ In de klas wordt dit vaak zichtbaar tijdens discussies over relationele en seksuele normen en waarden. Er kunnen grote verschillen in relationele en seksuele normen, waarden en opvattingen tussen klasgenoten zijn, ook tussen leerlingen met een vergelijkbare culturele en/of religieuze achtergrond.⁷¹

Jongeren met een Nederlandse achtergrond zijn vaak opener en directer over relaties en seksualiteit dan jongeren met een andere culturele achtergrond. De Nederlandse directheid kan bedreigend overkomen voor jongeren die minder direct zijn. Door als docent dit cultuurverschil te benoemen kan het onderlinge begrip tussen leerlingen van verschillende culturele achtergronden vergroot worden.⁷² Dit geldt ook voor keuzevrijheid rondom relaties en seksualiteit. De meeste jongeren in Nederland mogen hun eigen keuzes maken als het gaat over relaties en seksualiteit, maar dit geldt niet altijd voor streng religieuze jongeren en jongeren met een andere culturele achtergrond. In een klas met streng religieuze en/of allochtone leerlingen is het daarom extra belangrijk om aandacht te besteden aan geheimhouding, zodat leerlingen zich voldoende veilig voelen om over dit thema te durven praten in de klas. Het kan ook helpen om de klas te verdelen in een jongens- en meisjesgroep, om zo de veiligheid te vergroten.⁷³ (Voor meer informatie over veiligheid vergroten in de klas, zie: ► **'Een veilige sfeer in de klas'**).

70 Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006

71 Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012

72 Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

73 Brants et al., 2016

74 MBO – lang leve de liefde, <https://www.langlevedeliefde.nl/docenten/mbo/programma/mbo-0>

Filmfragment

Cultuur en geloof⁷⁴

TIPS - Lesgeven in cultureel diverse klassen

- Het is belangrijk om verschillen te benoemen, maar nog belangrijker om overeenkomsten te herkennen, benoemen en te respecteren.⁷⁵
- Houdt rekening met gevoelens van schaamte, schuld en weerstand van leerlingen. In lang niet alle gezinnen wordt openlijk gepraat over seksualiteit. Leerlingen die dit van huis uit niet gewend zijn, zullen het lastig vinden om dat in de klas wel te doen.
- Geef aan dat niet iedereen dezelfde visie hoeft te hebben, maar dat het wel van belang is dat leerlingen begrip hebben voor elkaars opvattingen en deze respecteren.⁷⁶ (➤ **zie ook 'TIPS - omgaan met provocerende opmerkingen van leerlingen'**)
- Verdiep je als docent in ideeën vanuit verschillende culturen over relaties en seksualiteit, om zo meer inzicht te krijgen in de verschillende normen en waarden van de leerlingen in de klas.⁷⁷ (➤ **zie ook 'omgaan met provocerende opmerkingen van leerlingen'**)
  - Antilliaanse jongeren: <http://lovenssex.kitatin.com/>
  - Marokkaanse jongeren: <https://islamenliefde.maroc.nl/>
  - Turkse jongeren: <https://www.geentaboes.marokko.nl/>
  - Islamitische jongeren: <https://islamenliefde.maroc.nl/>
  - Christelijke lhbt jongeren: <https://www.chjc.nl/>

⁷⁵ Ohlrichs & Vlugt, 2013

⁷⁶ Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012

⁷⁷ <https://www.langlevdeliefde.nl/docenten/lesgeven-in-de-liefde/lesgeven-de-liefde>

Het komt soms voor dat een of meerdere leerlingen niet willen deelnemen aan themalessen over relaties en seksualiteit. Met name bij jongeren met streng religieuze ouders of ouders met een andere culturele achtergrond kan

er weerstand zijn om deel te nemen aan lessen over relaties en seksualiteit. Het kan zijn dat deze leerlingen niet over relaties en seksualiteit mogen praten in het openbaar of alleen met anderen van hetzelfde geslacht.

TIPS - Weerstand tegen het bespreken van relaties en seksualiteit verminderen

- Probeer eerst te achterhalen waar de weerstand vandaan komt en ga hierover in gesprek met de leerling (en eventueel ook met de ouders).
- Heb respect voor leerlingen als ze tijdens de les niet mee willen praten over relaties en seksualiteit. Maak wel duidelijk dat dit geen reden is om de les niet bij te wonen. Ook als een leerling niets zegt, kan een leerling nog wel leren door te luisteren naar klasgenoten.
- Geef aan dat deze lessen onderdeel zijn van de opleiding en dat relaties en seksualiteit te maken hebben met gezondheid, wat in elke cultuur een belangrijk thema is. Seksuele gezondheid is voor iedereen belangrijk, ongeacht geloof of seksuele oriëntatie, seks vóór of ná het huwelijk.
- Leg uit dat dit thema misschien nu nog niet relevant is voor henzelf, maar in de toekomst wel (als een leerling aangeeft geen seks voor het huwelijk te willen).
- Stimuleer dat deze jongeren, net als andere jongeren, nadenken over hun eigen normen en waarden rondom relaties en seksualiteit.⁷⁸
- Tip van een docent: 'In mijn klassen zitten veel leerlingen met verschillende culturele achtergronden. Er zijn leerlingen die zeggen: "Meneer, daar praten wij niet over". Respecteer dit, maar ga het onderwerp niet volledig uit de weg. Ik vraag dan bijvoorbeeld of ze het erg vinden als klasgenoten wel over relaties en seksualiteit praten. Vaak vinden leerlingen dit geen probleem. "Nee, dat is oké, want ik ben wel nieuwsgierig." Sommige leerlingen zeggen zelfs helemaal niets, omdat het thuis ook niet besproken wordt, maar ik vraag er wel altijd naar. Het zegt namelijk ook iets als een leerling niets zegt'.⁷⁹

78 Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

79 <https://www.langlevedeliefde.nl/docenten/lesgeven-in-de-liefde/lesgeven-de-liefde> --> tabblad 7. Omgaan met cultuurverschillen. Ervaringsverhalen.

7.4 Lesgeven over relaties en seksualiteit in asielzoekerscentra en internationale schakelklassen

Dit hoofdstuk is specifiek bedoeld voor docenten die lesgeven aan allochtone leerlingen in asielzoekerscentra of internationale schakelklassen.

In de documenten 'Wijzer in de liefde' (Timmermans, 2007), 'What the FAQ' (Luts & Oomen, 2016) en 'Welkom op school' (Tuk & de Neef, 2015) wordt specifiek aandacht besteed aan lesgeven over relaties en seksualiteit aan asielzoekers en statushouders. Voor het lesgeven aan deze specifieke doelgroep gelden dezelfde dingen als voor het lesgeven in een reguliere klas. Er zijn daarnaast nog een aantal specifieke zaken van belang, die hieronder worden benoemd.

Een belangrijk aspect is de taal. Veel nieuwkomers zijn de Nederlandse taal nog niet volledig machtig en daarnaast kan de manier waarop mensen begrippen rondom het thema relaties en seksualiteit in taal uitdrukken verschillen per cultuur. Om te zorgen dat je zeker weet dat de leerlingen alles begrijpen, moet je als docent regelmatig checken of de leerlingen de betekenis van de woorden begrijpen. Woorden

kunnen in verschillende landen een andere betekenis hebben en in sommige niet-westerse landen komen bepaalde westerse begrippen nauwelijks voor. Het begrip 'relatie' zegt sommige jongeren niets, terwijl ze wel spreken over 'trouwen'.⁸⁰

Een ander belangrijk aspect is het cultuurverschil. Denk hierbij aan spanningen tussen de Nederlandse openheid rondom relaties en seksualiteit en de geslotenheid en taboesfeer die er vaak hangt rondom relaties en seksualiteit binnen de eigen cultuur van herkomst. Ga in de lessen na hoe de leerlingen omgaan met deze verschillen.⁸¹ Wees erop alert dat er in de klas niet alleen gesproken wordt over wij/zij, maar dat er met name aandacht is voor gelijkenissen tussen de Nederlandse cultuur en de cultuur van herkomst. Veiligheid, geborgenheid, eerlijkheid, respect en vertrouwen zijn universele waarden die in alle culturen voorkomen. Deze begrippen zijn sterk verwant met relaties en seksualiteit en het is helpend om het thema vanuit deze kernbegrippen te bespreken.⁸²

⁸⁰ Timmermans, 2007

⁸¹ Tuk & Neef, 2015

⁸² Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Luts & Oomen, 2016

Nog een ander belangrijk aspect is het taboe op seksuele voorlichting. Veel asielzoekers hebben nooit eerder seksuele voorlichting gehad, omdat het spreken over seksualiteit taboe is in hun cultuur en/of religie. In deze groep is er daarom extra aandacht nodig voor het inleiden van dit thema, alvorens met seksuele voorlichting te beginnen.⁸³ Zie ook ► **'TIPS - Weerstand tegen het bespreken van relaties en seksualiteit verminderen'**.

Belangrijke onderwerpen bij seksuele voorlichting aan asielzoekers zijn soa-problematiek en meisjesbesnijdenis. Vaak wordt gedacht dat soa-problematiek een westers probleem is, omdat er niet over gesproken wordt in hun eigen cultuur. Velen onderschatten daardoor de kans op besmetting en/of weten niet hoe ze zich hiertegen kunnen beschermen. Een mogelijke eyeopener voor in de les is het benoemen van het aantal mensen met een soa en/of aids in Nederland én in de landen van herkomst. Meisjesbesnijdenis is net als soa-problematiek een taboe onderwerp, waarvan het wel belangrijk is om het gesprek over aan te gaan met de leerlingen. Het komt namelijk voor dat vrouwen en meisjes die asiel aanvragen in Nederland besneden zijn. Dit geldt met name voor asielzoekers uit Somalië, Ethiopië, Soedan, Ghana, Guinee, Sierra Leone en enkele landen in het Midden-Oosten en Azië.

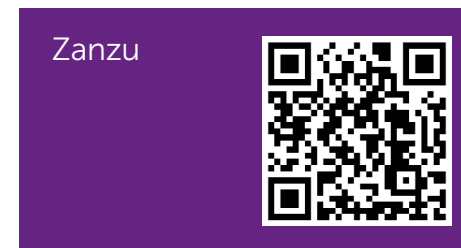
83 Tuk & Neef, 2015

85 Timmermans, 2007

De besnijdenis kan voor velen van hen een traumatische ervaring geweest zijn, maar dit geldt niet voor iedereen. Dit is onder andere afhankelijk van de omstandigheden waarin de besnijdenis heeft plaatsgevonden en de vorm van besnijdenis die ondergaan is. Afhankelijk van de soort besnijdenis kunnen lichamelijke complicaties optreden, bij vermoedens hiervan is het goed om door te verwijzen naar een huisarts of jeugdgezondheidszorgarts (jgz-arts).⁸⁵

Website

Informatie over relaties en seksualiteit specifiek voor asielzoekers:

Op deze website wordt aan de hand van pictogrammen en korte tekststukken in 16 verschillende talen uitleg gegeven over relaties en seksualiteit.

8. Wat kan de school doen?

Voor docenten is het belangrijk dat ze zich gesteund voelen door de school als organisatie, wanneer ze het thema relaties en seksualiteit bespreken in de klas. De organisatie kan hieraan bijdragen door het thema op te nemen in de visie van de school, door docenten te ondersteunen en door contact met ouders te onderhouden wanneer het thema aan bod komt op school.

8.1 Visie van de school

Het is goed om als school een visie te hebben op relationele en seksuele ontwikkeling. Seksuele opvoeding is allang niet meer een verantwoordelijkheid die alleen door ouders gedragen wordt. Ook voor het onderwijs is dit een belangrijk thema. Door uit te dragen dat hier als school belang aan wordt gehecht, geeft dit docenten het mandaat om dit thema te behandelen in de klas. Door als school de visie uit te dragen dat seksuele ontwikkeling een normaal onderdeel is van de ontwikkeling van kinderen en jongeren, zal het voor docenten, leerlingen en ouders meer vanzelfsprekend voelen dat er aandacht is voor dit thema in het onderwijscurriculum. Door het thema 'relaties en seksualiteit' vervolgens in te bedden in het onderwijscurriculum wordt het belang hiervan

onderstreept door de school. Dit kan in de praktijk worden uitgevoerd door gedurende het schooljaar tijdens onderwijsactiviteiten aandacht te besteden aan dit onderwerp en door het thema te implementeren in het reguliere onderwijsprogramma. Er kan tevens gekeken worden naar mogelijkheden om het thema relaties en seksualiteit interdisciplinair aan te bieden aan leerlingen, door aansluiting te zoeken bij de vakken biologie en maatschappijleer. Daarnaast kunnen speciale themaweken rondom relaties en seksualiteit georganiseerd worden. Het is verder goed om het thema relaties en seksualiteit regelmatig terug te laten komen als onderwerp op de agenda van docentenvergaderingen en bestuursvergaderingen.⁸⁶

8.2 Ondersteuning docenten

Bij het lesgeven over relaties en seksualiteit is het van belang dat de docenten die hierover lesgeven zich gesteund voelen door de organisatie en dat er organisatorische randvoorwaarden geregeld zijn om deze lessen mogelijk te maken. Dit kan het management doen door uit te dragen dat het thema relaties en seksualiteit belangrijk wordt gevonden door hen en door de docenten ondersteunen die hier les over geven.⁸⁷

⁸⁶ Ausema & Janssens, 2015; Belling et al., 2004; Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Magits, 2016; Moutaans, 2014; Vlucht & Maris, 2016; Timmermans, 2007; Tuk & Neef, 2015

⁸⁷ Dankmeijer & Bron, 2014; Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Vlucht & Maris, 2016; Timmermans, 2007

Het creëren van draagvlak binnen de school, zowel op managementniveau als docentniveau, is een belangrijke factor hierbij. Op docentniveau kan er draagvlak gecreëerd worden door alle docenten op de hoogte te stellen dat de leerlingen les krijgen over relaties en seksualiteit. De betrokkenheid onder docenten kan verder bevorderd worden door in het docententeam gezamenlijke afspraken te maken over hoe het thema relaties en seksualiteit in de klas besproken gaat worden en vanuit welke visie er wordt gewerkt. Het is goed om dit samen te doen met de docenten die deze lessen verzorgen en met docenten die niet direct betrokken zijn bij de uitvoering van deze lessen.⁸⁸

Het is daarnaast van belang dat de vertrouwenspersoon op de school op de hoogte is van wanneer de lessen over relaties en seksualiteit plaatsvinden en dat de vertrouwenspersoon bereikbaar is voor leerlingen die behoefte hebben aan een individueel gesprek naar aanleiding van de lessen over relaties en seksualiteit. Zorg ook dat leerlingen weten dat ze bij de vertrouwenspersoon terecht kunnen, om verder door te praten over dit thema.⁸⁹

8.3 Ouders betrekken bij het thema relaties en seksualiteit

Als op school het thema 'relaties en seksualiteit' besproken wordt in een lesprogramma of als er op school een themaweek is over relaties en seksualiteit is het goed om ouder(s)/verzorger(s) hierover te informeren. Dit geldt zowel voor ouders van kinderen in het primair onderwijs als voortgezet onderwijs. Kinderen en jongeren komen na zo'n dag waarin het thema 'relaties en seksualiteit' op school wordt besproken vaak thuis met verhalen en vragen. Op het moment dat ouders hier voorafgaand niet over worden geïnformeerd is de kans groot dat dit vragen oproept bij ouders en/of dat er weerstand ontstaat bij sommige ouders. Het is daarom belangrijk om als school ouders op de hoogte te stellen, wanneer dit thema aan bod komt op school. Door dit af te stemmen met ouders en ouders te betrekken bij de lessen over relaties en seksualiteit zullen zij vaak een positievere opstelling hebben over deze lessen, dan wanneer dit niet gebeurt. Door ouders te betrekken bij het thema 'relaties en seksualiteit', kan het thema tevens doorgetrokken worden naar de thuissituatie. Er kan bijvoorbeeld informatie gegeven worden aan ouders over boeken en websites, die ouders kunnen gebruiken om thuis verder over dit thema door te praten met hun kinderen.

Een lijst met informatiefolders, boeken en websites voor ouders is te vinden in ► **bijlage 3**.

88 Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Magjts, 2016; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012; Timmermans, 2007; Tuk & Neef, 2015

89 Ausema & Janssens, 2015; Brants et al., 2016; Meijer, Borne, Schutte & Poelman, 2012

TIPS – Betrekken van ouders bij lessen over relaties en seksualiteit

- Informeer ouders door een informatiebrief
- Deel informatiefolders uit
- Organiseer een ouderbijeenkomst⁹⁰

TIPS - Organiseren van een ouderbijeenkomst

- Inventariseer voorafgaand aan de bijeenkomst de wensen en behoeften van ouders.
- Betrek ouders bij de voorbereiding, bijvoorbeeld via de ouderraad.
- Geef tijdens de bijeenkomst informatie over de lessen rondom relaties en seksualiteit.
- Geef ruimte voor het bespreken van vragen rondom seksuele opvoeding in de thuissituatie.
- Geef ruimte voor discussie en zorg dat er respectvol met elkaar wordt omgegaan.⁹¹

Meer informatie voor docenten over het organiseren van een ouderavond is te vinden in het document 'Kriebels op school. Draaiboek voor een ouderavond over relaties en seksualiteit in het basisonderwijs'.⁹²

Draaiboek voor een ouderavond – Kriebels op school

Primair
onderwijs

Speciaal
onderwijs

90 Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Maris, Stroetinga, Cense & Knopperts, 2012; Vlucht & Maris, 2012; Vlucht & Maris, 2016; Timmermans, 2007

91 Dietzel, Doef, Houterman, Reehorst & Venema, 2006; Vlucht & Maris, 2012; Vlucht & Maris, 2016

92 Vlucht & Maris, 2012; Vlucht & Maris, 2016

9. Verantwoording

De informatie in dit document is gebaseerd op Nederlandse onderwijsmaterialen die informatie bevatten over het lesgeven over relaties en seksualiteit. Vlaamse onderwijsmaterialen zijn buiten beschouwing gelaten in verband met de beperkte tijd die voor het onderzoek beschikbaar was.

De volgende inclusiecriteria zijn gehanteerd:

1. Docentenhandleidingen die specifieke informatie over competenties van docenten bevatten;
2. behorende bij onderwijsmaterialen ontwikkeld voor het primair (speciaal) onderwijs, voortgezet (speciaal) onderwijs, mbo of hbo;
3. waarvan de materialen openbaar toegankelijk zijn en afkomstig zijn van een website van een Nederlands landelijk kennisinstituut.⁹³ (rutgers.nl, Loketgezondleven.nl, nji.nl, movisie.nl, soaids.nl, seksuelevorming.nl, scholenveiligheid.nl, gayandschool.nl, edudivers.nl, online tijdschrift Pedagogiek)

Voor verdere informatie over het selectieproces, zie stroomdiagram (➤ **stroomdiagram in bijlage 4**).

De volgende soort onderwijsmaterialen zijn doorgenomen:

- Docentenhandleidingen van lesmethodes over relaties en seksualiteit.
- Handleidingen van voorlichtingslessen over relaties en seksualiteit.
- Docent informatie voor projectweken op school over relaties en seksualiteit.
- Handleidingen voor het organiseren van een ouderavond over relaties en seksualiteit.
- Studiemateriaal voor toekomstige docenten over lesgeven over relaties en seksualiteit.
- Handleidingen van trainingen voor docenten over relaties en seksualiteit.
- Websites met informatie over lesgeven over relaties en seksualiteit.
- Ondersteunend materiaal voor docenten voor het lesgeven over relaties en seksualiteit (o.a. spellen/online games/ dvd's/films).
- Brochures/folders/factsheets voor docenten, ouders en leerlingen met informatie over relaties en seksualiteit.

⁹³ De PICKASOLL-afspraken in de klas, zijn beschreven in een Nederlandse bron, maar zijn afkomstig van een Belgische publicatie. <https://www.seksuelevorming.be/praten-over-seks/praten-over-seks/veilig-praten-over-seksualiteit-met-de-pickasoll-afspraken>

De 20 uiteindelijk geselecteerde onderwijsmaterialen voor (toekomstige) docenten en specifieke docentenhandleidingen van lesprogramma's zijn grondig doorgenomen en geanalyseerd met behulp van het softwareprogramma Maxqda.⁹⁴

De documenten zijn doorgenomen op de volgende punten:

- Benodigde competenties voor docenten om les te geven over relaties en seksualiteit.
- Didactische aanwijzingen en voorbeelden voor docenten over hoe zij dit lesgeven over relaties en seksualiteit kunnen aanpakken.

Een korte beschrijving van de 20 geselecteerde documenten is na te lezen in ► **bijlage 5**.

Een overzicht van websites met didactische aanwijzingen en voorbeelden voor docenten over het lesgeven over relaties en seksualiteit, in de vorm van tekst en filmpjes op webpagina's is opgenomen in ► **bijlage 1**. Docenten kunnen deze websites zelf raadplegen voor extra informatie. In de tekst is al naar een aantal van deze webpagina's verwezen door middel van QR-codes.

Een overzicht van materialen gericht op jeugdigen en ouders is opgenomen in ► **bijlage 2 en 3**. Docenten kunnen dit als naslag gebruiken indien zij verdiepende informatie aan jeugdigen en/of ouders willen geven.

94 Codeboom is opvraagbaar bij de 1e auteur.

Referenties

- Ausema, A., Janssens, K. (2015). Je lijf, je lief! Lesprogramma voor het praktijkonderwijs over grenzen in relaties en seks. Interventiebeschrijving. Databank Effectieve interventies huiselijk geweld en seksueel geweld en Databank Effectieve sociale interventies. Utrecht: Movisie
- Belling, P., Bolter, F., Dankmeijer, P., Enders, M., Graglia, M., Kraan, K., Timmermans, S., Wilhelm, W. (2004). Dubbel Divers. Routeplanner voor het omgaan met seksuele diversiteit en cultuurverschillen in onderwijs en hulpverlening. Düsseldorf: Ministerie voor Gezondheid, Sociale Zaken, Vrouwen en Familie Deelstaat Noordrijn-Westfalen
- Bongardt, D. van de, Mouthaan, I., Bos, H. (2009). Seksuele en relationele vorming in het voortgezet onderwijs. *Pedagogiek*, 1, 60-77.
- Brants, L., Storms, O., Janssens, K., Boet, A., Felten, H., Vincent, T., Schilthuis, W., Ausema, A. (2016). Handleiding Je lijf, je lief! Lesprogramma voor het praktijkonderwijs over wensen en grenzen in relaties en seks. (3rd ed.). Utrecht: Movisie
- Dankmeijer, P., Bron, J. (2014). Gewoon DOEN. Een handreiking voor leraren en uitgevers over de intergratie van seksuele diversiteit in leermiddelen en in pedagogisch handelen. Amsterdam: EduDivers/Expertisecentrum voor leerplanontwikkeling SLO
- Dietzel, A., Doef, S. van der, Housterman, K., Reehorst, E., Venema, H. (2006). Relaties en seksualiteit. Lesmateriaal voor dove en slechthorende jongeren. Zwolle: Stichting Koninklijke Effatha Goyot Groep
- Luts, E., Oomen, A. (2016). What the FAQ?! Antwerpen: Jong & Van Zin
- Magits, W. (2016). Relationele en seksuele vorming van kinderen en jongeren. 10 gouden tips voor leerkrachten. Antwerpen: Sensoa.
- Maris, S., Stroetinga, M., Cense, M., Knopperts, T. (2012). 'Juf, doet u ook aan seks?'. Utrecht: RutgersWPF
- Meijer, S., Borne, M. van den, Schutte, L., Poelman, J. (2012). Lang leve de liefde. Docentenhandleiding voor praktijkonderwijs en vmbo-bb. (2nd ed.). Amsterdam: Soa Aids Nederland
- Meijer, S., Borne, M. van den, Schutte, L., Poelman, J. (2012). Lang leve de liefde. Docentenhandleiding voor vmbo, havo en vwo. (2nd ed.). Amsterdam: Soa Aids Nederland
- Meijer, S., Borne, M. van den, Schutte, L., Poelman, J. (2012). Lang leve de liefde mbo. Didactische tips. Amsterdam: Soa Aids Nederland.

- Mouthaan, I. (2014). Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Begrijp me goed. Over misverstanden tussen jongeren bij flirten, daten en verkering'. Utrecht: Nederlands Jeugd Instituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies
- Ohlrichs, Y., Vlugt, I. van der. (2013). Zwijgen is zonde. Seksuele en relationele vorming aan jongeren in religieus en cultureel diverse groepen. Utrecht: RutgersWPF
- Oosten, N. van (2011). Methodebeschrijving Stay in Love. Databank effectieve interventies huiselijk geweld. Utrecht: Movisie
- Pijpers, R., Pardoën, J., Ohlrichs, Y., Doef, S. van der (2006). Lespakket internetsoa. 8 lessen over flirten via internet, voor jongeren van 12 tot 18 jaar. Zoetermeer: Stichting Mijn Kind Online.
- RutgersWPF (2011). Jongens en seks. Begeleiding van jongens bij een gezonde seksuele ontwikkeling. Utrecht: RutgersWPF
- RutgersWPF (2012). Over seks gesproken. Handleiding seksuele en relationele vorming voor lerarenopleidingen. Utrecht: RutgersWPF
- Stessens, M., Isterbeek, K. van, Dumon, E. (2005). Maarten heeft twee mama's! Integratie van het holebithema in het lager onderwijs. Gent: Holebifederatie vzw
- Timmermans, C. (2007). Wijzer in de liefde. Draaiboek voor het geven van seksuele voorlichting aan en seksuele vorming van jeugdige asielzoekers en nieuwkomers. Utrecht: GGD Nederland
- Timmerman, G. (2009). Seksuele vorming en de persoonlijkheid van de leraar. *Pedagogiek*, 1, 45-59.
- Tuk, B., Neef, M. de (2015). Welkom op school, mentor methode en lessen relaties en seksualiteit voor nieuwkomers. Utrecht: Pharos - Expertisecentrum Gezondheidsverschillen
- Vlugt, I. van der, Maris, S. (2012). Kriebels op school. Draaiboek voor een ouderavond over relaties en seksualiteit in het basisonderwijs. Utrecht: RutgersWPF
- Vlugt, I. van der, Maris, S. (2016). Kriebels op school. Draaiboek voor een ouderavond relationele en seksuele vorming in het speciaal onderwijs. Utrecht: RutgersWPF

Bijlage 1. Websites met tips en trucs voor docenten

1. www.seksuelevorming.nl

Deze website bevat tips en tools voor lesgeven over relaties en seksualiteit voor docenten in het (speciaal) primair onderwijs en (speciaal) voortgezet onderwijs. Deze website is daarnaast relevant voor hbo docenten die lesgeven aan de pabo of een lerarenopleiding. Voor hbo docenten wordt informatie gegeven over het onderwijzen van aankomende docenten in hoe ze het beste kunnen omgaan met seksualiteit en seksuele vorming. De informatie is onderverdeeld per onderwijssoort: basisonderwijs, voortgezet onderwijs, (voortgezet) speciaal onderwijs, mbo, pabo en lerarenopleidingen.

2. www.schoolseksualiteit.nl

Deze website bevat een toolkit voor lesgeven over relaties en seksualiteit voor docenten in het (speciaal) primair onderwijs en (speciaal) voortgezet onderwijs. De toolkit bevat allerlei materialen en voorbeelden voor docenten. Er wordt daarnaast informatie gegeven over wat te doen als u te maken heeft met een incident rond ongewenst seksueel gedrag van leerlingen. De toolkit is ontwikkeld in opdracht van het ministerie van OCW.

3. www.seksindepraktijk.nl

Deze website bevat allerlei informatie over relaties en seksualiteit. Met name het **tabblad over 'seksuele levensloop'** is relevant voor docenten.

4. www.lesgeveindeliefde.nl

Deze website hoort bij de lesmethode 'lang leve de liefde' en geeft informatie voor docenten over het lesgeven over relaties en seksualiteit in het voortgezet (speciaal) onderwijs en mbo.

5. www.pimento.be

Deze website bevat educatief materiaal, workshops en begeleidingstrajecten voor scholen rondom het thema relaties en seksualiteit. Deze website is bedoeld voor docenten in het primair en voortgezet onderwijs en voor jongerenwerkers.

6. www.klasse.be

Deze webpagina bevat 12 tips over het lesgeven over relaties en seksualiteit in het primair en voortgezet onderwijs. De tips zijn ontwikkeld door Pimento.

7. www.schoolenveiligheid.nl

Deze website bevat een kennisbank met allerlei webpagina's met informatie en materialen voor het lesgeven rondom het thema sociale veiligheid en onderwijs in het primair en voortgezet onderwijs. Er kan o.a. gefilterd worden op het thema 'seksueel gedrag' en op het thema 'seksuele diversiteit'.

8. www.monitorlerensignaleren.nl

Deze website bevat informatie voor docenten die lesgeven op het mbo, hbo of op universitair niveau over de 3 thema's seksuele gezondheid, huiselijk geweld en kindermishandeling. Op de website kunnen docenten lesmaterialen en voorbeelden van het omgaan met lastige lessituaties vinden. Daarnaast heeft deze website ook een kennisbank achtergrondinformatie over seksuele gezondheid. Websites met Lesmaterialen voor lhbt lessen en voorlichtingen in het onderwijs

9. www.edudivers.nl/lesgeven

Deze website bevat informatie over het lesgeven over seksuele diversiteit voor docenten in het primair en voortgezet onderwijs, mbo en hbo. Op de website bevinden zich lesmaterialen, werkvormen en tips voor docenten. Edudivers is daarnaast een landelijk kenniscentrum voor onderwijs en seksuele diversiteit en biedt ook trainingen en e-learning aan docenten aan.

10. www.gayandschool.nl

Deze website bevat informatie over het lesgeven over seksuele diversiteit voor docenten in het primair en voortgezet onderwijs en mbo. Onder het tabblad 'lesgeven' bevinden zich lesmaterialen voor docenten. Daarnaast heeft deze website een uitgebreide kennisbank met verwijzingen naar andere websites met relevante informatie en onderwijsmaterialen over het lesgeven over seksuele diversiteit.

11. www.homolesbiopschool.nl

Deze website bevat informatie voor pabo docenten en pabo-studenten over het thema seksuele diversiteit. De website bevat de module 'seksuele diversiteit', die door pabostudenten kan worden doorlopen om te leren lesgeven over homoseksualiteit.

12. www.amsterdamuas.com/safe/lecturers

Deze website bevat informatie voor docenten en professionals die het thema relaties en seksualiteit met kinderen en jongen bespreken. De website bevat allerlei oefeningen, casussen, videomaterialen, literatuur en achtergrondinformatie die gebruikt kan worden voor het vormgeven van lessen. De website is ontwikkeld in het internationale project 'Safeguarding young people in care' en is volledig Engelstalig.

Bijlage 2. Verder lezen... voor kinderen en jongeren

Websites – Algemene info

1. Nederlandse jongerensite over seks.
www.sense.info
2. Vlaamse jongerensite over seks.
www.allesoverseks.be
3. Online jongeren platform over seksualiteit.
www.seksenzo.info
4. Jongerensite over verliefdheid.
www.stayinlove.nl
5. Jongerensite over anticonceptie
www.anticonceptievoorjou.nl
6. Jongerensite over genderdiversiteit, lhbt.
www.iedereenisanders.nl
7. Jongerensite over genderdiversiteit, lhbt.
www.schoolsoutweb.nl
8. Melden van online seksueel misbruik, aparte webpagina's voor kinderen en voor jongeren.
www.helpwanted.nl

Websites – Specifieke doelgroepen

1. Antilliaanse jongeren.
lovensex.kitatin.com
2. Marokkaanse jongeren.
www.geentaboes.marokko.nl
3. Turkse jongeren.
www.geentaboes.hababam.nl
4. Christelijke lhbt jongeren en volwassenen.
www.chjc.nl

Informatiefolders, Brochures en flyers

1. Pubergids jongens
2. Pubergids meisjes
3. Seks en seksualiteit: Girlz
4. Seks en seksualiteit: Boyz
5. Brochure 'Just 4 boys en ook een beetje voor meisjes'
6. Brochure 'Maak seks lekker duidelijk'
7. Brochure 'Wel seks, geen zorgen. Brochure over anticonceptiemiddelen'
8. Brochure 'Anticonceptie voor jou'
9. Brochure 'feiten en fabels over het maagdenvlies'
10. Flyer 'De morning-afterpil na onveilige seks. Voorkomen dat je zwanger raakt!'

Bijlage 3. Verder lezen... voor ouder(s)/verzorger(s)

Websites

1. Informatie om als opvoeder met kinderen over relaties en seksualiteit te praten, ontwikkeld door Rutgers en SOAIDS.nl
www.uwkindenseks.nl
2. Informatie over de seksuele ontwikkeling van kinderen van 0-12 jaar.
www.kindenseksualiteit.nl
3. Website over online seksueel misbruik, aparte webpagina voor opvoeders
www.helpwanted.nl/opvoeders

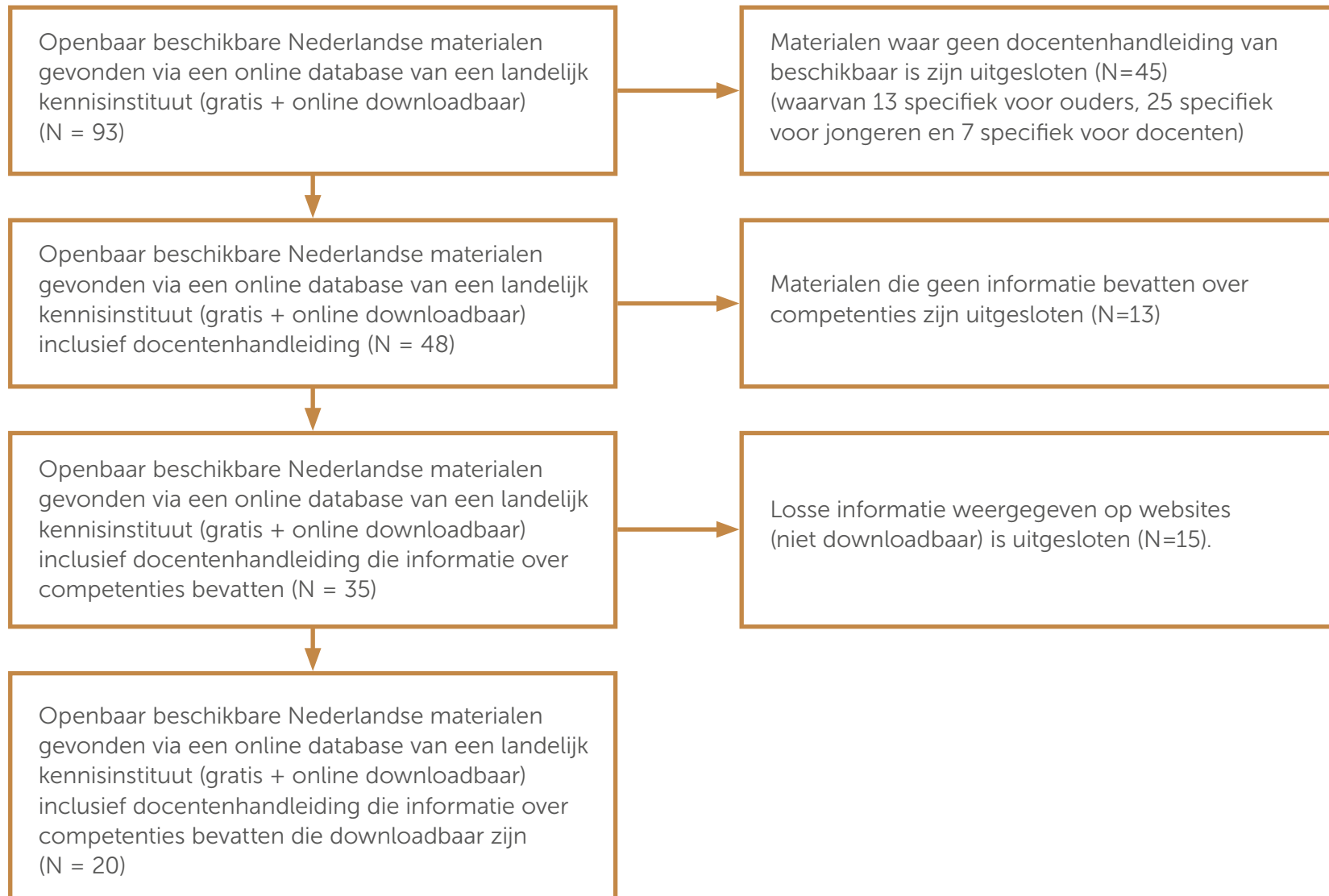
Brochures en boeken

1. Brochure 'Seksuele opvoeding van kinderen tussen 0 en 6 jaar'
2. Brochure 'Seksuele opvoeding van kinderen 6-9 jaar'
3. Brochure 'Puber in Huis! Seksuele opvoeding van kinderen 9-15 jaar'
4. Brochure 'Seksuele opvoeding van kinderen met een beperking 0-18 jaar'
Informatie en tips over de seksuele ontwikkeling en opvoeding van kinderen met een licht-verstandelijke, auditieve, visuele en lichamelijke beperking, een stoornis in het autisme spectrum en ADHD.

5. Brochure 'Seksuele ontwikkeling van kinderen 0-18 jaar.'
Brochure met die met illustraties begeleid door korte teksten de seksuele ontwikkeling van kinderen laat zien. Geschikt voor laaggeletterde ouders en allochtone ouders.
- Nederlandstalige versie
- Engelstalige versie
6. Brochure 'Pubers en seks'
7. Brochure 'Praten met je kind over relaties & seksualiteit - Tips voor ouders met kinderen van 0 tot en met 12 jaar'
8. Boek 'Kleine mensen grote gevoelens. De seksuele opvoeding van kinderen'
Informatie voor ouders over de seksuele ontwikkeling van baby tot peuter.

Bijlage 4. Stroomdiagram

Bijlage 5. Beschrijving doorgenomen documenten

Docentenhandleidingen van voorlichtingslessen en themaweeken over relaties en seksualiteit.

- 1 lespakket met voorlichtingslessen voor het vmbo (stay in love)
- 1 lespakket met voorlichtingslessen voor het vmbo en mbo (begrijp me goed)
- 1 lespakket voor een lessenreeks/themaserie, voor alle vormen van het (speciaal) voortgezet onderwijs, praktijkonderwijs en het mbo. (lang leve de liefde)
- 1 lespakket specifiek voor het praktijkonderwijs (je lijf, je lief)
- 1 lespakket specifiek over social media, voor jongeren (lespakket internetsoa)
- 1 lespakket specifiek voor dove en slechthorende leerlingen in het speciaal (voortgezet) onderwijs (relaties en seksualiteit, voor dove en slechthorende jongeren)

Algemene documenten met informatie voor docenten over lesgeven over relaties en seksualiteit en met o.a. informatie over hoe te handelen als het thema relaties en seksualiteit ter sprake komt in de klas.

- 1 rapport voor het primair onderwijs (juf doet u ook aan seks)
- 1 rapport voor het voortgezet onderwijs (over seks gesproken)

- 1 rapport specifiek over 'jongens' in het voortgezet onderwijs (jongens en seks)
- 1 rapport specifiek over 'relationele vormen in religieus en cultureel diverse groepen' in het voortgezet onderwijs (Zwijgen is zonde)
- 2 artikelen uit het vakblad 'Pedagogiek'.

Documenten specifiek over lesgeven over genderdiversiteit. Deze documenten geven informatie ter voorbereiding op voorlichtingslessen en algemene informatie voor docenten over hoe te handelen als het thema lhbt ter sprake komt in de klas.

- 1 rapport voor het primair onderwijs (maarten heeft 2 mama's)
- 1 rapport voor zowel primair als voortgezet onderwijs (Gewoon doen)
- 1 rapport voor alle vormen van onderwijs en hulpverlening aan jeugdigen (dubbeldivers)

Documenten specifiek voor lesgeven aan minderjarige nieuwkomers in Nederland.

Deze documenten zijn gericht op docenten die lesgeven aan leerlingen in het voortgezet onderwijs in speciale internationale schakelklassen (ISK), op scholen met specifieke nevenklassen voor alleenstaande minderjarige vreemdelingen (AMV-scholen) of op scholen in asielzoekerscentra (azc).

- 3 rapporten voor het voortgezet onderwijs
(Wijzer in de liefde, What the FAQ, Welkom op school)

Documenten met informatie over het organiseren van een ouderavond over relaties en seksualiteit

- 2 rapporten. Een voor het primair onderwijs en een voor het speciaal onderwijs (kriebels op school - primair onderwijs, kriebels op school - speciaal onderwijs)

Colofon

Auteurs

Mirjam Walpot & Leonieke Boendermaker

Met dank aan:

Atze van den Bosch

Datum

Augustus 2018

Gefinancierd door:

Speerpunt Urban Education, Hogeschool van Amsterdam

Vormgeving en illustraties

Reclamestudio Sjeep

